

Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002, ss. 375.

Badania dziejów parlamentaryzmu dawnej Rzeczypospolitej stanowią i stanowią wdzięczny obiekt dociekań zarówno historyków, jak i badaczy zajmujących się dziejami państwa i prawa. Zajmowali się oni jednak w pierwszym rzędzie historią Sejmu, obradami poszczególnych zjazdów sejmowych, w daleko zaś mniejszym stopniu – sejmikami. Jest rzeczą charakterystyczną, iż niektórym obszarom Rzeczypospolitej poświęcono większą uwagę, inne pozostawały jakby niezauważone. Oczywiście na taki stan rzeczy złożyło się wiele czynników, w pierwszym rzędzie stan źródeł, indywidualne zainteresowania badawcze poszczególnych uczonych, ich związki osobiste z rozmaitymi terenami. Funkcjonowanie sejmików litewskich jawi się przy tym jako pole szczególnie zaniedbane. Przyczyną w tym przypadku był niewątpliwie fakt, że po drugiej wojnie światowej dostęp do archiwów litewskich był w realiach prawnych i politycznych dla Polaków wyjątkowo utrudniony, wiążąc się z mitręgą biurokratyczną i kłopotami natury ekonomicznej. Opieranie zaś badań na niepełnych, szczątkowych w odniesieniu do ziem Księstwa Litewskiego zasobach archiwów polskich było przedsięwzięciem wątpliwym metodologicznie. Dlatego w historiografii polskiej problematyka sejmików litewskich długi czas była zaledwie materiałem ilustracyjnym bądź porównawczym. Dopiero w ostatnim czasie pojawiły się studia i monografie, których przedmiotem stały się obrady sejmików litewskich. Wspomnieć tu wypada interesujące prace H. Wisnera¹, A. Rachuby², H. Lulewicz³, A.B. Zakrzewskiego⁴. W gruncie rzeczy aż do ukazania się omawianej książki brak było w literaturze polskiej cało-

¹ H. Wisner, *Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Wazów*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XXIX, z. 2, 1977, s. 207-218; idem, *Konwokacja Wileńska. Z dziejów parlamentaryzmu litewskiego w czasach Zygmunta III*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XX, 1968, z. 2, s. 75-80; idem, *Litwa po zgonie Zygmunta III. Od zjazdu wileńskiego do konwokacji warszawskiej*. „Rocznik Białostocki”, t. XV, 1981, s. 43-72, także, *Naprawa państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w I poł. XVII w.*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, praca zbiorowa, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa i H. Majecki, Warszawa 1988, s. 37-50; idem, *Przedsejmowy sejmik nowogrodzki w latach 1607-1648*, „Przegląd Historyczny”, t. LXIX, z. 4, s. 677-693; idem, *Sejm litewski czy konwokacja wileńska?*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, Historia, XII, 1974, s. 111-120; idem, *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne*, „Miscelanea Historico-Archivistica”, t. III, 1989, s. 51-66.

² A. Rachuba, *Konfederacja Kmicicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660-1663*, Warszawa 1889; idem, *Programy reform w wystąpieniach wojska litewskiego w połowie XVII w.*, „Przegląd Wschodni”, t. IV, z. 2(14), [1997], s. 299-307; idem, *Litwa wobec projektu zwolania sejmu konnego w 1695 r. i walki Sapiehów z biskupem Brzostowskim*, „Zapiski Historyczne” LI: 1986, z. 1, s. 72.

³ H. Lulewicz, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, „Przegląd Historyczny”, t. XCI 2000, z. 2, s. 203-219.

⁴ A.B. Zakrzewski, *Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego marszałkiem sejmikowym (XVI-XVIII w.)*, w: *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 356-361; idem, *Ograniczenie przez sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego monarszego prawa mianowania urzędników sądowych, XVII-XVIII w.*, w: *Lietuvos valstybe XII-XVIII a.*, Vilnius 1997, s. 173-184; idem, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego (połowa XVI – koniec XVIII w.)*, w: *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii*, red. J. Bardach przy współudziale W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 100-106; idem, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki stanisławowskiej (do 1788 r.). Zmiany w ustroju i funkcjonowaniu*, w: *Ziemie Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815. Materiały z konferencji międzynarodowej odbytej w dniach 11-14 maja 1995 r. w Toruniu*, red. M. Biskup, Warszawa-Toruń 1996, s. 59-66; idem, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.

ściowego spojrzenia na dzieje sejmików litewskich, ich historia nie cieszyła się także zainteresowaniem badaczy litewskich, mających łatwy dostęp do archiwów⁵. Złożyło się na to wiele czynników, głównie o charakterze politycznym, których nie sposób w tym miejscu analizować. Nie można jednak oprzeć się wrażeniu, że ten stan rzeczy uwarunkowany był w pierwszym rzędzie przez siły polityczne przekonane, iż jedynym godnym przedmiotem badań jest walka klasowa, a sejmiki są instytucją narzuconą przez wroga Litwie Koronę.

W tej sytuacji książkę Andrzeja Rachuby, wytrawnego znawcy dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, świetnie zorientowanego zarówno w polskich, jak i w litewskich źródłach dotyczących tego obszaru, należy powitać z wielkim zainteresowaniem. Już sam tytuł rozprawy zdaje się obiecywać analizę roli, jaką Wielkie Księstwo Litewskie odegrało w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej. Niestety, nie przystaje do treści pracy i nie można się oprzeć wrażeniu, że miał on „usprawiedliwić” edycję książki przez Wydawnictwo Sejmowe. W istocie mamy do czynienia z monografią poświęconą sejmikom litewskim, których funkcjonowanie autor od czasu do czasu zderza z dziejami sejmików koronnych. W żaden sposób nie osłabia to doniosłości tej naprawdę interesującej, precyzyjnie skonstruowanej rozprawy. Nie sposób jednak oprzeć się wrażeniu, iż wydawca – bo niewątpliwie nie autor – zrobił wiele, aby „ukryć” ściśle naukowy charakter rozprawy, kreując ją na jako dzieło popularne. Temu celowi zdaje się służyć rezygnacja z przypisów u dołu strony i pomieszczenie ich na końcu każdego rozdziału oraz niezwykle oszczędny, wręcz ascetyczny, charakter tych odnośników. Widać to w wielu przypadkach, kiedy autor cytuje treść źródła, nie wskazując w przypisie jego proveniencji. Tego rodzaju „zabiegi”, niewątpliwie wymuszane przez wydawcę, razić muszą profesjonalnych historyków, do których przecież książka, w pierwszym rzędzie, jest adresowana. Podkreślić jednak należy staranność edycji opatrzonej pełną, pieczołowicie zebraną przez A. Rachubę, bibliografią, w której nie sposób dopatrzeć się jakichś istotniejszych braków bądź opuszczeń, a także indeksem nazwisk i wykazem skrótów.

Cezury graniczne, lata 1569-1763, rozprawy wydają się właściwe i nie wymagają specjalnego uzasadnienia. Zważywszy, iż pierwsza z nich to data unii lubelskiej, a druga, może nieco sztuczna, jako koniec epoki saskiej i śmierć Augusta III, budzi u A. Rachuby pewne, dodajmy niesłuszne, wątpliwości, gdyż przełomowe znaczenie 1763 roku nie budziło ani wśród historyków prawa, ani badaczy doktryn politycznych większych wątpliwości. Od czasu opublikowania dzieła H. Olszewskiego, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763. Prawo – polityka – teoria – programy*, Poznań 1966, jest powszechnie przyjmowana przez większość badaczy. Zgodzić się przy tym należy ze stanowiskiem A. Rachuby, że swoistość reform ustrojowych II połowy XVIII w. w okresie panowania Stanisława Augusta wymaga odrębnych analiz – dość trudnych, zważywszy z jednej strony na rozproszenie materiału źródłowego, z drugiej na jego ogrom.

Wypada jednak zauważyć, że zakreszonych przez siebie cezury czasowych autor jednak nie przestrzega. Dwa pierwsze rozdziały monografii poświęcone zostały bowiem systemowi parlamentarnemu Wielkiego Księstwa Litewskiego przez unię lubelską. W pierwszym zanalizowano rozwój systemu parlamentarnego do reform z lat 1564-1566, w drugim – jego funkcjonowanie, od wspomnianych reform do unii lubelskiej. Zabieg ten uznać należy za właściwy i w pełni uzasadniony, aczkolwiek poważnie naruszający przyjęte ramy czasowe. Dzięki niemu czytelnik uzyskuje jednak pełen obraz dziejów parlamentaryzmu na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego od początku jego istnienia.

---

⁵ V. Andriulis, *Lenkijos-Lietuvos seimo prumtu Konstituciju galiojimo klausimu*, „Teise”, t. X, 1972; K. Avisonis, *Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazu Laikais*, Kaunas 1940 i Rzym 1975; O.P. Backus, *Die Rechtsstellung der litauischen Bajaren 1387-1506*, „Jahrbücher für Geschichte Isteuropas”, 6, 1958, H. 1. s. 1-32; M. Jučas, *Lietuvos Dzdžiosios Kunigakštystes parlamentarismas*, „Lietuvos seimas”, Vilnius 1996, s. 79-112; także: *Parlamentaryzm litewski w XVII wieku*, w: *Spoleczeństwo obywatelskie i jego reprezentacje (1493-1993)*, Warszawa 1995, s. 115-124; także: Z. Śapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metu Liublino unijos*, Kaunas 1938.

Układ treści w dalszej części książki ma charakter ściśle rzeczowy. Kolejno omówiono: działalność sejmików przedsejmowych (rozdz. III), sejmików generalnych w Wołkowysku i Słonimiu (rozdz. IV), udział przedstawicieli Wielkiego Księstwa Litewskiego w sejmie wolnym (rozdz. V), ze szczególnym uwzględnieniem funkcjonowania litewskich sesji prowincjonalnych. Tytuł tego rozdziału jest mylący i sugerować może niezorientowanemu czytelnikowi, iż istniał w tym okresie jakiś odrębny sejm Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym jednak rozdziale najpełniej dochodzi do głosu to, co w zasadzie powinno być podstawowym problemem pracy, a mianowicie kwestia wpływu Litwinów na kształt parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej.

W kolejnych rozdziałach omówiono funkcje sejmików relacyjnych i posejmowych (rozdz. VI), inne funkcje sejmików (rozdz. VII), zjazdy okresów bezkrólewi (rozdz. VIII), konwokacje litewskie (rozdz. IX) oraz „zjazdy organizowane przez samo społeczeństwo” (rozdz. X) – a więc zjazdy rokoszowe, konfederacyjne oraz zwoływane *ad hoc* w różnych okresach czasu zjazdów sejmikowe, co do których charakteru można by rozpocząć poważne spory. Przy tej okazji A. Rachuba, opowiadając się za stanowiskiem H. Olszewskiego i S. Płazy, przekonująco wykazał, że teza A. Lityńskiego, że w zasadzie szlachta nie posiadała prawa zgromadzeń publicznych, jest błędna, przynajmniej w odniesieniu do obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Przyjęty układ treści wydaje się logiczny, aczkolwiek nierozbicie poszczególnych rozdziałów na mniejsze części poważnie utrudnia percepcję przeładowanej materiałem faktograficznym treści rozprawy. Krytycznie także wypada ocenić omówienie podziału sejmików na: elekcyjne, deliberacyjne, konfederacyjne, deputackie, gospodarcze i fiskalne, a także służące tzw. okazowaniu, dopiero do rozdz. VII. Objęcie pracą sejmików fiskalnych *boni ordinis* wykracza jednak chyba poza jej granice czasowe.

Doskonałej znajomości dziejów parlamentaryzmu litewskiego nie towarzyszy jednak równie głębokie i uzasadnione źródłowo spojrzenie na strukturę społeczną Wielkiego Księstwa, znacznie bogatszą od znanej w Koronie. W odczuciu piszącego te słowa nie zwrócono dostatecznej uwagi na aspiracje polityczne rozmaitych grup bojarów (putnych, konnych), ziemian oraz szlachty zależnej w dobrach radziwiłowskich. A. Rachuba dotknął wprawdzie kwestii statusu Tatarów osiedlonych w Wielkim Księstwie Litewskim, wskazując, że żadna z warstw tej grupy nie posiadała szlacheckich praw politycznych i nie mogła brać udziału w sejmach. Błędnie jednak i niezgodnie z ówczesną nomenklaturą prawną mówi o szlachcie tatarskiej. Ten ostatni termin nie był stosowany w aktach normatywnych i uchwałach sejmowych. Sporadycznie pojawiała się w korespondencji i niektórych dokumentach prywatnych. Usiłowali go także wprowadzić do obiegu sami Tatarzy, wyraźnie dążąc do wejścia w skład stanu szlacheckiego⁶.

Niezwykle interesujące studium A. Rachuby prowadzi jego autora do wniosku o braku zasadniczych różnic w rozwiązaniach ustrojowych i praktyce sejmikowej między Wielkim Księstwem a Koroną. Konkluzji tej recenzent nie do końca jest skłonny podzielić, gdyż sam autor wskazuje na odmienności w organizacji sejmików, ich funkcjonowaniu, geografii, tworzeniu dokumentacji oraz w kwestii podstaw prawnych. Tylko w oparciu o wywody przedstawione w książce można wysunąć hipotezę o istnieniu bardzo silnych tendencji odśrodkowych na Litwie, które co jakiś czas dochodziły do głosu podczas obrad sejmików. Wydaje się także, iż niewątpliwie większą rolę odgrywali możni, co zresztą poświadcza zachowana literatura pamiętnikarska.

JACEK SOBCZAK (Poznań)

⁶ Relacjonując spór o szlachectwo Tatarów, przywołano stanowisko dwóch głównych protagonistów: P. Borawskiego i niżej podpisanego, zapominając o niezwykle interesującym, obszernym, źródłowo udokumentowanym artykule I. Rychlikowej, który tylko pozornie dotyczy czasów późniejszych (por. I. Rychlikowa, *Tatarzy litewscy 1764-1813 częścią szlacheckiego stanu?*, „Kwartalnik Historyczny”, 1990, s. 77-122). Pominęto także stanowisko A.B. Zakrzewskiego, zob. *Czy Tatarzy litewscy rzeczywiście byli szlachtą?*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXIX 1988, z. 3, s. 573-580.